10.22052/hadith.2024.255983.1535

Semiannual Journal of Hadith Studies
Spring and Summer 2026
Volume 18, Issue 35, Scientific-Research Article
Pages: 149– 174

Revisiting the Concept of Imamate of Sayyid Muhammad Based on the Typology of Traditions in Al-Kafi

Mohsen Dimehkar Garab
Associate Professor, Department of Quranic Sciences and Exegesis, Faculty of Quranic Sciences (Mashhad), University of Quranic Sciences and Teachings, Mashhad, Iran. dimeh@quran.ac.ir

Ali Mollakazemi
Assistant Professor, Department of Islamic Studies, University of Damghan, Semnan, Iran (Corresponding Author). a.mollakazemi@du.ac.ir

Received: 2024/12/14
Accepted: 2024/12/30

Abstract

The chapter titled "al-ishārati wa l-naṣṣi ʿalā Abī Muhammad" (Indications and Explicit Designations Regarding Abū Muhammad) in the book al-Kāfī—due to its inclusion of problematic narrations concerning the passing of Sayyid Muḥammad, the esteemed son of Imam al-Hādī (as)—has paved the way for an interpretation involving the concept of badāʾ (divine alteration of a prior decree) regarding the Imamate of Imam al-Ḥasan al-ʿAskarī (as). This underscores, more than ever, the necessity for further research in this area. A critical re-examination of these traditions through typological analysis indicates that, in view of the repressive conditions of that period, Imam al-Hādī (as) had explicitly designated Imam al-Hasan al-ʿAskarī (as) as his successor to certain individuals during Sayyid Muḥammad's lifetime, but not to the Shiʿa community at large. Sayyid Muḥammad served as the emissary and special representative, or bāb, of Imam al-Hādī (as). His esteemed position in the eyes of the Imam and the Shiʿa, his responsibility for managing the affairs of the Imamate household, the fact that Imam al-Hasan al-ʿAskarī (as) remained unknown to the Imam's family and the Shiʿa, and the absence of an explicit and public designation of the next Imam by Imam al-Hādī (as) led the Shiʿa and the Imam's family to believe that Sayyid Muḥammad would succeed him. At the height of the climate of taqiyya (religious dissimulation), Imam al-Hādī's prudent strategy was intended to protect the life of Imam al-Hasan al-ʿAskarī (as) from potential threats, particularly because the promised Imam was destined to be born from his blessed lineage. Following Sayyid Muḥammad's death, the divine will became manifest, revealing that the assumption held by the majority of the Shiʿa and the Imam's family had been incorrect, as though a previously unknown truth had newly emerged. Accordingly, badāʾ in these

10.22052/hadith.2024.255983.1535

narrations signifies the disclosure of the truth to the Shiʿa community at large—a truth contrary to what they had previously believed.

Keywords: Al-Kāfī; Imamate of Imam al-Hasan al-ʿAskarī (as); the notion of badāʾ; narrational typology; critical re-examination.

Extended Abstract

Introduction

The chapter titled " al-ishārati wa l-naṣṣi ʿalā Abī Muḥammad" (The Indication and the Text Regarding Abu Muhammad) in the book Al-Kafi includes traditions that raise questions concerning the event of the passing of Sayyid Muhammad, the esteemed son of Imam Al-Hādī (as). This has paved the way for the emergence of the concept of "Badā'" (divine alteration) in the Imamate of Imam Hasan Al-Askari (as), highlighting the necessity of research in this area more than ever.

Materials and Methods

Given the diverse themes in the traditions of this chapter, it seems that the best approach to validate the traditions that imply "Badā'" alongside a descriptive-analytical method, is to revisit the concept of the Imamate of Sayyid Muhammad based on the typology of the traditions in this chapter from Al-Kafi. This is particularly significant as the texts of these traditions provide a precise context regarding their origins and the conditions under which they were transmitted.

Results and Findings

One significant interpretation of this tradition concerns the concept of badā' (divine alteration of a prior decree) within God's knowledge. This implies a change in the Imamate—shifting it from Sayyid Muhammad to Imam Hasan al-Askari—within God's knowledge; however, this conflicts with traditions that list Imam Hasan al-Askari alongside the other Imams. Nowhere in those traditions is Sayyid Muhammad mentioned. It also conflicts with the traditions in which Imam Hādī (as)—during the lifetime of Sayyid Muhammad—affirmed the Imamate of Imam Hasan al-Askari. Furthermore, the Imam is, by definition, the most learned and most qualified (al-aʻlam wa al- aṣlaḥ) member of the Ummah following the preceding Imam (as); thus, the possibility of Sayyid Muhammad being the most qualified contradicts this established principle.

Furthermore, Seyyed Mohammad never claimed the Imamate; no evidence of such a claim on his part has been reported. In fact, Seyyed Mohammad himself was certain that he was not the Imam.

Among the various traditions, only two—attributed to Sheikh Ṭūsī—make brief reference to the selection of Sayyid Muhammad; these specific details are absent from the accounts provided by Al-Kulayni and Sheikh Mufid, rendering them "additional" to the latter versions. Naturally, this creates a conflict with the accounts of Al-Kulayni and Sheikh Mufid; therefore, in resolving this discrepancy, the version shared by Al-Kulayni and

10.22052/hadith.2024.255983.1535

Sheikh Mufid represents the "certain minimum" (common ground) and takes precedence—particularly given that their accounts predate that of Sheikh Ṭūsī.

In fact, the phrase "and he had pointed to him and indicated him" in the tradition of Abu Hashim al-Ja'fari reflects Abu Hashim's own understanding. It appears that Imam Hādī (as) recounted numerous traditions to Abu Hashim regarding Sayyid Muhammad's knowledge and piety, leading Abu Hashim to surmise that Sayyid Muhammad was the next Imam. Thus, the narrator has included their own assumptions and conjectures; consequently, this added section holds no value.

The phrase "I heard traditions from Imam Hasan al-Askari (as) indicating [the status of] Sayyid Muhammad" appears in the second tradition reported by Shaykh al-Ṭūsī—transmitted from Sa‘d, who heard it from Shahawayh. The portion added here, compared to al-Kulayni’s version, represents nothing more than Shahawayh’s own understanding, impression, and conjecture.

Like Abu Hashim Ja'fari, he too had heard traditions from Imam Hādī (as) regarding the virtues of Sayyid Muhammad—yet, it seems, he had heard no traditions concerning Imam Hasan al-Askari. Consequently, he became all but certain that those traditions pointed to the Imamate of Sayyid Muhammad—a conclusion he later realized was mistaken.

Conclusion

A critical revisitation of these traditions through the lens of typology reveals that, given the oppressive atmosphere of that time, Imam Al-Hādī (as) had specified to certain individuals regarding the Imamate of Imam Hasan Al-Askari (as) during Sayyid Muhammad's lifetime, rather than to the general Shia community. Sayyid Muhammad served as the ambassador and special representative of Imam Al-Hādī (as), holding a high status among the Imam and the Shia, managing the affairs of the Imamate household, and keeping Imam Hasan Al-Askari (as) unknown to both the family and the Shia community. Additionally, the lack of a public and explicit declaration by Imam Al-Hādī (as) about the next Imam led the Shia and the family to believe that Sayyid Muhammad was the intended successor. The wise strategy of Imam Al-Hādī (as) during a period of extreme concealment (taqiyyah) aimed to protect the life of Imam Hasan Al-Askari from potential dangers, particularly to safeguard the life of the awaited Imam who was to descend from him. However, with the passing of Sayyid Muhammad, divine will become evident, clarifying that the general belief among the Shia and the family was mistaken. Thus, it was as if a new reality emerged. Consequently, "Badā’" in the mentioned traditions signifies the unveiling of truth for the general Shia, contrasting with the misconceptions they had previously held.

10.22052/hadith.2024.255983.1535

دو فصلنامه علمی حدیث پژوهی

سال ۱۸، بهار و تابستان ۱۴۰۵، شمارهٔ ۳۵

مقاله علمی پژوهشی

صفحات: ۱۴۹-۱۷۴

بازخوانی انگاره امامت سید محمد بر پایه گونه‌شناسی روایات الکافی

محسن دیمه‌کار گراب*

علی ملاکاظمی**

چکیده

باب «الإشارة و النص علی أبي محمد ﷺ» در کتاب کافی به دلیل اشتمال بر روایات سؤال‌برانگیز در ماجرای رحلت سید محمد فرزند گرانقدر امام هادی ﷺ زمینه‌ساز شکل‌گیری خوانش بداء در امامت امام حسن عسکری ﷺ شده که ضرورت پژوهش در این عرصه را بیش‌ازپیش نمایان می‌سازد. نظر به مضامین متعدد روایات این باب به نظر می‌رسد بهترین راه‌حل به‌منظور اعتبارسنجی روایات موهم بداء، در کنار شیو توصیفی- تحلیلی، بازخوانی انگاره امامت سید محمد بر پایه گونه شناسی روایات این باب از کافی است، به‌ویژه آنکه تحریرهای این روایات، فضای دقیقی از خاستگاه و شرایط صدور این دسته از روایات به دست می‌دهد.

بازخوانی انتقادی این روایات در پرتو گونه شناسی نشان می‌دهد نظر به فضای خفقان‌آمیز آن دوران، امام هادی ﷺ در زمان حیات سید محمد به برخی از افراد خاص به امامت امام حسن عسکری ﷺ تصریح فرموده بودند نه به عموم شیعیان، سید محمد سفیر و نایب خاص «باب» امام هادی ﷺ بود و منزلت والایش نزد امام و شیعیان و نیز عهده‌داری امور بیت امامت و نیز ناشناخته نگه‌داشتن امام حسن عسکری ﷺ ازنظر خاندان و شیعیان و نیز عدم نص علنی و عمومی امام هادی ﷺ بر امام بعدی، سبب شد شیعیان و خاندان حضرت گمان کنند امام بعدی سید محمد است. تدبیر ح کیمانه امام هادی ﷺ در اوج فضای تقیه در نگه‌داشتن جان امام حسن عسکری ﷺ از خطرات احتمالی بود به‌ویژه به‌منظور حفظ جان امام موعودی که قرار بود از صلب مبارک ایشان باشد؛ اما با رحلت سید محمد اراده الهی آشکار شد و مشخص شد تصور عموم شیعیان و خاندان غلط بوده است؛ لذا گویی امر جدیدی نمایان شد؛ بنابراین بداء در روایات مذکور به معنی آشکار شدن حقیقت برای عموم شیعیان است امری که خلاف آن را گمان می‌کردند.

کلیدواژه‌ها: کتاب الکافی، امامت امام حسن عسکری ﷺ، انگارهٔ بداء، گونه شناسی روایی، بازخوانی انتقادی.

---

۱. دانشیار دانشگاه علوم و معارف قرآن، دانشکده علوم قرآنی مشهد. مشهد ایران. dimeh@quran.ac.ir

۲. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه دامغان، سمنان، ایران. نویسنده مسئول. a.mollakazemi@du.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۲۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۰/۱۰

10.22052/hadith.2024.255983.1535

مقدمه

«الکافی» کتاب گرانقدر کلینی از محدثان بزرگ امامی در دوران غیبت صغری است که همیشه موردتوجه دانشمندان بعدی قرار گرفته است؛ در این میان به‌ندرت، روایات سؤال‌برانگیزی در این کتاب شریف اذهان برخی اندیشمندان را به خود جلب نموده است. روایات باب «الإشارة و النص علی أبي محمد علیه‌السلام» به دلیل اشتمال بر روایات موهم بدا در امامت امام حسن عسکری علیه‌السلام در شمار آن روایات سؤال‌برانگیز است.

نظر به حیات کلینی در دوران غیبت صغری و قرب زمانی وی به دوران امام هادی علیه‌السلام و شکل‌گیری انگاره بدا در میان برخی از شیعیان، اعتبارسنجی این دسته از روایات ضروری به نظر می‌رسد، نظر به تعداد ۱۳ روایت در باب مذکور که مضامین گوناگونی دارد، به نظر می‌رسد بهترین شیوه به‌منظور اعتبارسنجی خوانش بدا از روایات این باب، بازخوانی انگاره امامت سید محمد بر پایه گونه شناسی روایات این باب از الکافی است.

۱- گونه‌های روایات نص بر امام حسن عسکری علیه‌السلام در الکافی

سیزده روایت باب مذکور در چهار گونه قابل دسته‌بندی و بررسی است:

۱-۱- روایات عدم تصریح به وصی و بیان مفهومی

روایت سوم:

عبدالله بن محمد اصفهانی گوید: امام هادی علیه‌السلام فرمود: صاحب شما پس از من همان شخصی است که بر من نماز می‌گذارد، راوی گوید: ما پیش از شهادت امام هادی علیه‌السلام و نماز بر ایشان، ابا محمد علیه‌السلام را نمی‌شناختیم تا اینکه بیرون آمد و بر امام هادی علیه‌السلام نماز خواند (کلینی، ۱۳۶۵ ش، ج ۱: ۳۲۶؛ مفید، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۳۱۵؛ طبرسی، بی‌تا: ۳۶۸)

- راوی عبدالله بن محمد اصفهانی، امام حسن عسکری علیه‌السلام را تا پیش از نماز بر امام هادی علیه‌السلام نمی‌شناخته است، لذا این روایت نشان می‌دهد برخی از شیعیان حتی تا پیش از شهادت امام هادی، از وصایت امام حسن عسکری علیه‌السلام اطلاعی نداشته‌اند و حتی چه‌بسا ایشان را نمی‌شناختند و این تدبیر سیاسی امام هادی علیه‌السلام به‌منظور تحفظ ویژه بر امام و وصی خویش است و نیز حفظ وصی بعدی که امام زمان علیه‌السلام است.

10.22052/hadith.2024.255983.1535

- گویی امام هادی علیه‌السلام جز در موارد معدود معرفی امام حسن عسکری علیه‌السلام غالبا با سکوت و عدم معرفی امام حسن عسکری علیه‌السلام به امامت از یک‌سو و نیز نقش پر رنگ سید محمد و عهده‌داری او در بیشتر امور امام هادی علیه‌السلام و ارتباط گسترده سید محمد با شیعیان تا حد زیادی امام حسن عسکری علیه‌السلام را ناشناخته نگه داشتند، درواقع در پی این تدبیر راهبردی خودبه‌خود اذهان شیعیان غالبا به‌سوی سید محمد می‌رفت و توجه شیعیان کمتر به سمت امام حسن عسکری علیه‌السلام جلب می‌شد.
- همچنان که از توجه حکام بنی‌عباس به امام حسن عسکری علیه‌السلام پیشگیری می‌شد به‌ویژه در شرایط بسیار خفقان آمیز بنی‌عباس که پی‌درپی در جستجوی امام بعدی بودند و بی‌گمان از روایات نبوی و روایات اهل‌بیت: از ظهور فرزندی که دنیا را پر از عدل و داد می‌کند آگاهی داشتند، لذا این تدبیر ویژه امام هادی علیه‌السلام می‌توانست بیش‌ازپیش جان امام حسن عسکری علیه‌السلام را از خطرات مصون نگاه دارد.

روایت ششم:

علی بن مهزیار گوید: به امام هادی علیه‌السلام عرضه داشتم: اگر پیشامدی برای شما رخ بدهد که بر خدا پناه می‌برم، نزد که روی‌آوریم؟ حضرت فرمود: «عهد من به بزرگ‌ترین فرزندان من است» (کلینی، ۱۳۶۵ ش، ج ۱: ۳۲۶؛ مفید، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۳۱۶؛ طبرسی، بی‌تا: ۳۶۸)

- این روایت اشاره به فرزند بزرگ‌تر دارد که طبق تصریح برخی از همین روایات این باب (روایت هفتم این باب)، فرزند بزرگ‌تر، امام حسن عسکری علیه‌السلام بوده است. البته این امر به لحاظ تاریخی نیاز به بررسی دارد.
- چنین می‌نماید که این روایت تا حدودی ایهام دارد، اینکه مراد از فرزند «اکبر» به لحاظ علمی، مقام و منزلت نزد خداوند متعال است یا به لحاظ سنی؟! لذا امام هادی علیه‌السلام در این روایت وصی بعدی را به‌صورت مفهومی بیان فرموده‌اند و از تعیین مصداقی عینی آن خودداری نموده‌اند.

روایت هفتم:

علی بن عمرو عطار گوید: بر امام هادی علیه‌السلام وارد شدم، هنوز ابوجعفر محمد زنده بود و من گمان می‌کردم که حجت بعدی اوست، عرضه داشتم: فدایت شود، کدام‌یک از پسرانت را

10.22052/hadith.2024.255983.1535

امام بدانم؟ فرمود: تا امر من به شما نرسد، هیچ‌یک را به امامت مخصوص ندانید. عطار گوید: بعد از رحلت سید محمد، برای حضرت نامه نوشتم: امر امامت از آن کیست؟ آن امام همام برایم نوشت: «به پسر بزرگ‌ترم» و ابو محمد علیه‌السلام بزرگ‌تر از ابی جعفر بود (کلینی، ۱۳۶۵ ش، ج ۱: ۳۲۶؛ مفید، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۳۱۶-۳۱۷؛ طبرسی، بی‌تا: ۳۶۸-۳۶۹)

این روایت نیز تصریح بر امامت امام حسن عسکری علیه‌السلام دارد چنان‌که در روایت تصریح شده، صدور آن در زمان حیات سید محمد است.

- علی بن عمرو عطار راوی چنین پنداشته که امام بعدی سید محمد است همچنان که عبارت «و أنا أظن أنه هو» حاکی از مقبولیت سید محمد نزد عموم شیعیان نیز هست که چنین گمان می‌کرده‌اند که وی امام بعدی است.
- از فراز «لا تخصوا أحدا حتی یخرج إلیکم أمري» پیداست که در آنجا نیز حضرت وصی خویش را تعیین نکرده‌اند، نفیا و اثباتا بلکه پس از مکاتبه راوی، امام هادی علیه‌السلام در نامه به وی، بر امامت فرزند بزرگ‌تر از میان آن دو اشاره می‌کند. گفتنی است در مکاتبه نیز حضرت به‌صراحت مصداق عینی امام بعدی را تعیین نکردند بلکه به صورت مفهومی بیان نمودند که در فرزند بزرگ‌تر است که همچنان تردید و ایهام میان فرزند بزرگ‌تر به لحاظ مقام و منزلت نزد خداوند یا فرزند بزرگ‌تر به لحاظ سنی وجود دارد. فراز پایانی نیز تصور راوی است.

۲-۱- روایات تصریح به امامت امام حسن عسکری علیه‌السلام در زمان حیات سید محمد

روایت دوم:

علی بن عمرو نوفلی گوید: همراه با امام هادی علیه‌السلام در حیاط منزلشان بودم که سید محمد از کنارمان عبور کرد، به امام عرضه داشتم: به فدایت شوم، این صاحب ما پس از شماست؟ حضرت فرمود: نه صاحب شما پس از من، حسن علیه‌السلام است (کلینی، ۱۳۶۵ ش، ج ۱: ۳۲۵-۳۲۶؛ مفید، ۱۴۱۳ ق، ج ۲، ۳۱۴-۳۱۵؛ طبرسی، بی‌تا: ۳۶۸).

- این روایت با برداشت بدا و تغییر در نصب امام بعدی در تعارض است، زیرا در آن تصریح شده است که امام هادی علیه‌السلام در زمان حیات سید محمد، امام حسن عسکری علیه‌السلام را به‌عنوان امام بعدی معرفی نموده‌اند.

10.22052/hadith.2024.255983.1535

- ظاهرا از مجموعه روایات مانند روایت مذکور برداشت می‌شود برخی از افراد معدود، نص بر امام حسن عسکری علیه‌السلام را از امام هادی علیه‌السلام در دوران حیات سید محمد شنیده‌اند اما امری فراگیر نبوده است.

در تأیید این امر می‌توان به روایت مشهور ابن‌بابویه از عبدالعظیم حسنی از امام هادی علیه‌السلام نیز اشاره کرد:

که به اسامی مبارک امامان معصوم از امیرالمؤمنین علیه‌السلام تا امام هادی علیه‌السلام اشاره کرد و به امامت ایشان اذعان نمود، سپس امام هادی علیه‌السلام فرمود: «پس از من پسرم حسن علیه‌السلام امام بعدی است، وضعیت مردم نسبت به جانشین پس از او چگونه خواهد بود!» (ابن‌بابویه، ۱۳۹۵ ق، ج۲: ۳۷۹-۳۸۰؛ همو، ۱۳۹۸ ق، ۸۱-۸۲؛ همو، ۱۳۶۲ ش، ۳۳۸-۳۴۰؛ همو، بی‌تا: ۴۸-۴۹) که در آن روایت امام هادی علیه‌السلام به امامت امام حسن عسکری علیه‌السلام تصریح فرمودند. نظر به درگذشت سید محمد در سال ۲۵۲ هجری قمری و نیز درگذشت عبدالعظیم در سال ۲۵۲ هجری و نیز نظر به اینکه عبدالعظیم به امر امام هادی علیه‌السلام مدتی را در ری زندگی کرده و احتمالا هجرت وی به ری حدود ۲۵۰ هجری یا پیش از آن بوده، بی‌گمان روایت عبدالعظیم از امام هادی علیه‌السلام در نص بر امامت امام حسن عسکری علیه‌السلام در زمان حیات سید محمد در سال ۲۵۰ هجری یا پیش از آن بوده است.

شیخ طوسی نیز نص صریحی از امام هادی علیه‌السلام بر امامت امام حسن عسکری علیه‌السلام در زمان سید محمد نقل کرده است:

احمد بن عیسی علوی از فرزندان علی بن جعفر گوید: در صریا بر امام هادی علیه‌السلام وارد شدیم، سلام نمودیم، آنجا با ابوجعفر و ابامحمد علیه‌السلام نیز روبه رو شدیم که ایشان نیز وارد شدند، بلند شدیم به‌سوی اباجعفر سید محمد برویم که بر وی سلام کنیم، امام هادی علیه‌السلام فرمود: این صاحب شما نیست، «بر شما باد به صاحبتان!»؛ در این حال به ابامحمد علیه‌السلام اشاره کرد (طوسي، ۱۴۱۱ ق: ۱۹۹).

سید محمد نیز از امام هادی علیه‌السلام شنیده که امام بعدی امام حسن عسکری علیه‌السلام است، درواقع سید محمد آگاهی دقیق داشته که امام بعدی برادرش امام حسن عسکری علیه‌السلام است.

10.22052/hadith.2024.255983.1535

حتی خود سید محمد نیز هیچ‌گاه چنین ادعایی نکرده و تسلیم امر امام هادی علیه‌السلام بوده است.

۳-۱- روایات تصریح به امامت امام حسن عسکری علیه‌السلام پس از رحلت سید محمد

روایت اول:

یحیی بن یسار قنبری گوید: امام هادی علیه‌السلام چهار ماه پیش از شهادتش به فرزندش حسن وصیت کرد، در این امر من و جماعتی از موالیان را شاهد گرفت (کلینی، ۱۳۶۵ ش، ج ۱: ۳۲۵؛ مفید، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۳۱۴؛ طوسي، ۱۴۱۱ ق: ۲۰۰)

به گفته یحیی بن یسار امام هادی علیه‌السلام چهار ماه پیش از شهادتش به امامت فرزندش حسن سفارش نمود و او و جماعتی از موالیان را شاهد گرفت. نظر به نص علنی بر امامت امام حسن علیه‌السلام در رحلت سید محمد که پیش‌تر از چهار ماه آخر عمر مبارک امام هادی بوده، این روایت از باب تأکید و سفارش بیشتر بر امامت امام حسن عسکری علیه‌السلام است.

روایت یازدهم:

ابوبکر فهفکی گوید: امام هادی علیه‌السلام در نامه‌ای برایم نوشت: پسرم ابو محمد عسکری علیه‌السلام ازنظر آفرینش، ناصح‌ترین آل محمد است و حجت او محکم‌تر است و او بزرگ‌ترین اولاد من است، اوست جانشین و رشته امامت به دست او می‌رسد و احکامش با اوست. هرچه از من می‌پرسی از او بپرس که آنچه بدان نیاز است، نزد اوست (کلینی، ۱۳۶۵ ش، ج ۱: ۳۲۷-۳۲۸؛ مفید، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۳۱۹؛ طبرسی، بی‌تا: ۳۶۹)

این روایت نیز نص بر امامت امام حسن عسکری علیه‌السلام است ظاهرا به لحاظ تاریخ‌گذاری پس از وفات سید محمد صادر شده است، چه اینکه تأکید شده که هرچه سؤال داشتی از او سؤال کن و نزد اوست آنچه بدان نیاز است؛ که هم سؤال نمودن قبلا در مورد سید محمد بوده است و نیز تعبیر دوم که دقیقا در همان روایات امام هادی علیه‌السلام در ایام وفات سید محمد ذکر شده است.

- همچنین در این روایت تصریح به بزرگ‌تر بودن امام حسن علیه‌السلام شده است.

10.22052/hadith.2024.255983.1535

روایت سیزدهم:

داود بن قاسم گوید: از امام هادی علیه‌السلام شنیدم می‌فرمود: حجت پس از من حسن است، شماها چه حالی دارید در جانشینی پس از این جانشین، عرضه داشتم خداوند مرا فدایتان بگرداند، چرا؟ حضرت فرمود: زیرا شما شخص او را نمی‌توانید ببینید و بر شما روا نباشد که نام او را ببرید، عرض کرد: پس چگونه او را یاد کنیم؟ حضرت فرمود: بگوئید حجت از آل محمد (کلینی، ۱۳۶۵ ش، ج ۱: ۳۲۸؛ مفید، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۳۲۰؛ طبرسی، بی‌تا: ۳۷۰)

به قرینه ابوهاشم جعفری که مخاطب نص صریح امام هادی علیه‌السلام بر امامت امام حسن عسکری علیه‌السلام است و همخوانی با روایات دیگر ابوهاشم جعفری که بر امامت سید محمد گمان برده و پس از رحلت سید محمد به امامت امام حسن عسکری علیه‌السلام پی برده، به‌احتمال بسیار این روایت پس از رحلت سید محمد بیان شده است. درغیراین صورت بین این روایت با روایت دیگر وی که موهم بداء است (به دو تحریر آن به‌ویژه تحریر شیخ طوسی) تعارض دارد.

۴-۱- روایات موهم بداء

روایت چهارم:

علی بن جعفر گوید: هنگامی‌که سید محمد فرزند امام هادی علیه‌السلام رحلت نمود نزد ایشان بودم: به امام حسن علیه‌السلام فرمود: «پسرم، برای خدا تجدید شکری کن که درباره تو امری را تجدید کرد» (کلینی، ۱۳۶۵ ش، ج ۱: ۳۲۶؛ مفید، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۳۱۵؛ طبرسی، بی‌تا: ۳۶۸)

توضیح این روایت به دلیل مشابهت لفظی در ذیل روایت هشتم ذکر می‌شود.

روایت پنجم:

احمد بن مروان انباری گوید: هنگام رحلت ابی‌جعفر محمد بن علی حاضر بودم که امام هادی علیه‌السلام آمدند و کرسی آوردند و بر آن نشست، اهل‌بیت ایشان اطرافش بودند، ابامحمد عسکری علیه‌السلام نیز در گوشه‌ای از خانه بودند، همین‌که از امر اباجعفر فراغت یافت به ابامحمد توجه نمود و فرمود: پسرم به درگاه خداوند شکر جدیدی بجا آور، زیرا امر جدیدی درباره تو

10.22052/hadith.2024.255983.1535

ایجاد کرده است (کلینی، ۱۳۶۵ ش، ج ۱: ۳۲۶؛ مفید، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۳۱۶؛ طبرسی، بی‌تا: ۳۶۸؛ صفار، ۱۴۰۴: ۴۷۲-۴۷۳)

- عبارت «فقد أحدث فيك أمرا» دلالت بر امر جدیدی می‌کند اما اینکه این تغییر در علم الهی باشد و یا در نظر مردم، این را شواهد و قرائن دیگر نشان می‌دهد که همان مورد دوم مراد است.
- خود عبارت مذکور نشانگر معرفی علنی امام حسن عسکری علیه‌السلام به امامت در ایام رحلت و خاکسپاری سید محمد است چنانکه طبق برخی از روایات همین باب، امامت امام حسن عسکری علیه‌السلام، در زمان حیات سید محمد هم به‌ندرت برای افراد اندکی بیان شده بود.

روایت هشتم:

سعد بن عبدالله از جماعتی از بنی‌هاشم ازجمله حسن بن حسن افطس نقل کرده که آن‌ها روزی که «سید محمد بن علی بن محمد باب ابی الحسن» رحلت نمود، به‌منظور عرض تسلیت بر در خانه امام هادی علیه‌السلام حاضر شدند، مجلسی در صحن خانه امام فراهم کرده بودند و مردم گرد آن حضرت نشسته بودند گفتند: ما در حدود صد و پنجاه مرد از خاندان ابی‌طالب و بنی‌هاشم و قریش اندازه گرفتیم جز غلامان آن حضرت و مردم متفرقه دیگر در این میان امام هادی علیه‌السلام به حسن فرزندش نگریست که با گریبان چاك زده آمد و سمت راست آن امام همام ایستاد «و نحن لا نعرفه» و ما او را نمی‌شناختیم و پس از لحظاتی امام هادی به او نگاهی کرد و فرمود: ای پسر جانم، برای خدا عزوجل شکری تازه کن که درباره تو دستوری تازه کرد. آن جوان گریست و حمد خدا گفت و «انا لله و إنا إليه راجعون» بر زبان آورد ... ما درباره او جویا شدیم، در پاسخ گفته شد: این، فرزندشان حسن است، ما در این موقع او را جوانی بیست‌ساله گمان بردیم یا حتی بیشتر، «فیومئذ عرفناه» همان روز او را شناختیم و دانستیم که به امامت او اشاره فرمود و او را به مقام خود واداشت (کلینی، ۱۳۶۵ ش، ج ۱: ۳۲۶-۳۲۷؛ مفید، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۳۱۷-۳۱۸؛ طبرسی، بی‌تا: ۳۶۹)

- در این روایت نیز تصریح شده است که راویان گویند: ما امام حسن عسکری علیه‌السلام را نمی‌شناختیم و این مؤید همان مطلبی است که به تدبیر امام هادی علیه‌السلام تا پیش از

10.22052/hadith.2024.255983.1535

وفات سید محمد، بنابراین بود که شیعیان نسبت به امام حسن عسکری علیه‌السلام شناختی نداشته باشند، درواقع تا پیش از رحلت سید محمد تدبیر حکیمانه امام به امر الهی بر این بوده است که شیعیان چندان ارتباطی با امام حسن عسکری علیه‌السلام نداشته باشند.

- امر امامت امام حسن عسکری علیه‌السلام که صرفا برای برخی از افراد معدود بیان شده بود و عموم شیعیان و علویان خبر نداشتند حتی گمان هم نمی‌کردند، پس از رحلت سید محمد علنی شد و نص به‌طور علنی برای شیعیان بیان شد.
- این روایت یک معرفی عمومی و نص علنی بر امامت امام حسن عسکری علیه‌السلام است به‌ویژه در برابر خاندان بنی‌هاشم که حدود ۱۵۰ نفر بودند و نیز در نظر سایر موالیان و سائر مردم.
- راوی تأکید می‌کند بر اینکه ما او را نمی‌شناختیم و نیز تأکید می‌کند آن روز دانستیم که امام حسن عسکری علیه‌السلام امام بعدی است. گویی هم حضرت را نمی‌شناختند و افزون بر آن از قبل اصلا نمی‌دانستند که ایشان امام است. این نیز بیانگر این است که امام هادی علیه‌السلام تعمدا امام حسن عسکری علیه‌السلام را ناشناخته نگه داشتند، برای حفظ جان ایشان و طبعا به‌منظور حفظ جان وصی بعدی که امام زمان علیه‌السلام است.
- عبارت «محمد بن علي بن محمد باب أبي الحسن» حکایت از آن دارد که گویی امورات بیت امامت امام هادی علیه‌السلام از طریق سید محمد سامان می‌یافته است و او سفیر خاص آن امام همام در امورات امامت و شیعیان بوده است و گویی همه‌کارهٔ دستگاه امام هادی علیه‌السلام سید محمد بوده و امورات شیعیان را سید محمد اداره می‌کرده است، همین در کنار منزلت والای ایمانی، علمی و اخلاقی سید محمد که گاه از لسان مبارک امام هادی علیه‌السلام نیز می‌شنیدند، سبب شد که شیعیان و عموم مردم گمان کنند ایشان امام بعدی است.

روایت نهم:

محمد بن یحیی بن دریاب گوید: پس از رحلت اباجعفر بر امام هادی علیه‌السلام وارد شدم به ایشان تسلیت گفتم، ابامحمد علیه‌السلام نشسته بود و گریه کرد، امام هادی علیه‌السلام به‌سوی ایشان روی آورد و فرمود: «إن الله تبارك و تعالى قد جعل فيك خلفا منه» همانا خداوند تبارك و تعالی در

10.22052/hadith.2024.255983.1535

وجود تو جانشینی برای او مقرر کرده است، پس خداوند را حمد نما (کلینی، ۱۳۶۵ ش، ج ۱: ۳۲۷؛ مفید، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۳۱۸؛ طبرسی، بی‌تا: ۳۶۸).

این روایت آیا دلیل بر امامت سید محمد و تغییر و بدا به امام حسن عسکری علیه‌السلام است؟

- این روایت نیز تصریح در امامت سید محمد ندارد، و جانشینی از سوی او نزد خداوند منتفی است بلکه احتمالات دیگری نیز مطرح است مانند اینکه خلف در نزد مردم محتمل است، ضمن اینکه خلف از او باشی به معنی جانشین او پس از او باشی نیست، بلکه به این معنی که پس از رحلت او خلف و شایسته تو هستی هم چنان‌که اگر سید محمد زنده می‌بود نیز شایسته امامت همان امام حسن عسکری علیه‌السلام بود. به تعبیر دیگر نسبت به او خلافت را در تو قرار داد. درواقع «خلفا منه» لزوما به معنی شایسته بودن و تقدم و اولویت اولی بر دومی نیست بلکه به این معنی است که پس از شخصی که انتظار می‌رفت در میان عموم شیعیان که وی امام باشد درحالی‌که فی نفس الأمر این تصور مردم اشتباه بود، خلف از چنین شخصیتی نیز محتمل است.

روایت دهم:

ابوهاشم جعفری گوید: پس از رحلت ابوجعفر پسر امام هادی علیه‌السلام نزد حضرت بودم و با خود فکر می‌کردم اباجعفر و ابامحمد علیهماالسلام در این زمان مانند ابوالحسن موسی علیه‌السلام و اسماعیل پسران امام صادق علیه‌السلام هستند و سرگذشت این دو مانند سرگذشت ایشان است، زیرا پس از اباجعفر، ابامحمد علیه‌السلام امید امامت بود، پیش از آنکه سخنی بگویم امام هادی علیه‌السلام رو به من کرد و فرمود: ای ابو هاشم، «بدا لله في أبي محمد بعد أبي جعفر علیه‌السلام ما لم يكن يعرف له» برای خداوند درباره ابو محمد عسکری علیه‌السلام بداء حاصل شد پس از ابی جعفر در آنچه که برای او معروف نبود پیش از آن، چنانکه برای او درباره امام کاظم علیه‌السلام پس از رحلت اسماعیل بداء حاصل شد در امام کاظم پس از در رحلت اسماعیل آنچه را که پرده از روی حال او برداشت و موضوع همان است که در خاطرت گذشت و اگرچه ناحق طلبان بدشان آید، پسرم ابو محمد علیه‌السلام پس از من امام است، نزد اوست علم هرچه بدان نیاز باشد و ابزار امامت با اوست (کلینی، ۱۳۶۵ ش، ج ۱: ۳۲۷؛ مفید، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۳۱۸-۳۱۹)

10.22052/hadith.2024.255983.1535

- در این روایت آمده است: «إذ كان أبومحمد المرجئ» به این معنی که کان رجاء الإمامة في أبي‌محمد علیه‌السلام إنما حدث بعد فوت أبي‌جعفر، كما أن رجاء الإمامة في أبي‌الحسن علیه‌السلام إنما حدث بعد وفاة إسماعيل و ربما يقرأ بالهمز أي المؤخر أجله (، مجلسی، ۱۴۰۴ق، ج۳: ۳۹۱)
- در خصوص بدا نیز گفتنی است، به تعبیر علامه مجلسی، بداء به معنی ظهور است و لام در لله سببية است، «و ما لم يكن» فاعل بدا «و يعرف» بناء مجهول و ضمير له لله أو لأبي محمد و «ما» در كما مصدرية است و «کشف» به‌صورت معلوم یا مجهول است. حاصل اینکه ظهر للناس ما لم يكونوا يعرفونه فيهما و فيهما آلة الإمامة و شروطها و لوازمها من العلوم و العصمة و الكمالات و كتب الأنبياء و آثارهم و أمثال تلك الأمور (همان، ج۳: ۳۹۱)

روایت دوازدهم:

شاهویه بن عبدالله جلاب گوید: امام هادی علیه‌السلام در نامه‌ای برایم نوشت، اراده نمودی که از جانشین من پس از درگذشت اباجعفر سؤال کنی و ازاین‌رو نگران بودی، اندوهگین مباش، زیرا خداوند عزوجل «هیچ مردمی را گمراه نکند، پس‌ازآن که آن‌ها را هدایت کرده تا بیان کند برایشان آنچه را باید بپرهیزند» (توبه، ۱۱۵) سرور و امام تو پس از من پسرم ابو محمد است، هر چه نیاز دارید نزد اوست، خداست که هرچه را خواهد مقدم دارد و هرچه را خواهد به تأخیر اندازد «هر آیه را که نسخ کنیم و یا پس‌اندازیم بهتر از آن را یا مانند آن را بیاوریم» (بقره، ۱۰۶) من نوشتم آنچه شرح و اطمینان است برای دل بیدار (کلینی، ۱۳۶۵ ش، ج ۱: ۳۲۸؛ مفید، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۳۱۹-۳۲۰؛ طوسي، ۱۴۱۱ ق: ۲۰۰-۲۰۱)

- ظاهرا مکاتبه راوی در این روایت به قرینه «بعد أبي جعفر» پس از وفات سید محمد است که بر این اساس نشانگر آن است که این راوی نیز مانند بیشتر شیعیان، سید محمد را خلف و جانشین حضرت می‌دانسته است لذا پس از رحلت سید محمد جویای نام جانشین پس از ابی جعفر بوده و این امر را در دل نهان داشته است.
- عبارت «قلقت لذلك فلا تغتم» گویی نشان می‌دهد که راوی نیز مانند بیشتر شیعیان، انتظار داشته است که سید محمد به امامت برسد، اما پس از رحلت سید محمد

10.22052/hadith.2024.255983.1535

محزون و نگران شده است که امام بعدی کیست؟! این روایت نیز مؤید همان دیدگاه بدوی در خصوص بدا و تغییر شخص امام است. درواقع در این روایت نیز همان احتمال بدا در نظر عموم مردم مدنظر است که امر بعیدی نیست.

- فراز «عنده ما تحتاجون إليه» که در روایات دیگر نیز ذکر شده است، احتمالا اشاره به انحصار لیاقت و صلاحیت امام حسن عسکری علیه‌السلام دارد که هر آنچه نیاز دارید نزد اوست.

۲- دو روایت سؤال‌برانگیز از شیخ طوسی

در این میان دو روایت سؤال‌برانگیز از شیخ طوسی نقل شده که به تحلیل آن می‌پردازیم:

۲-۱- روایت اول شیخ طوسی به طریق سعد از ابوهاشم جعفری

ابوهاشم جعفری گوید: هنگام درگذشت ابوجعفر پسر امام هادی علیه‌السلام نزد حضرت بودم «و قد كان أشار إليه و دل عليه» و با خود فکر می‌کردم قصه ابا جعفر و ابا محمد در این زمان مانند قصه ابوالحسن موسی و اسماعیل پسران امام صادق علیه‌السلام هستند، امام هادی رو به من کرد و فرمود: آری، ای ابو هاشم، «بدا لله في أبي جعفر و صير مكانه أبا محمد كما بدا له في إسماعيل بعد ما دل عليه أبو عبدالله ع و نصبه» برای خداوند درباره ابو جعفر بداء رخ داد و به‌جای او ابامحمد علیه‌السلام را قرار داد، همچنان که برای اسماعیل بدا رخ داد پس‌ازآنکه امام صادق علیه‌السلام به او دلالت نمود و او را نصب کرد و موضوع همان است که در خاطرت گذشت و اگرچه مبطلان بدشان آید، پسرم ابومحمد پس از من امام است، نزد اوست علم هرچه بدان نیاز باشد و ابزار امامت با اوست و حمد از آن خداست (طوسي، ۱۴۱۱ ق: ۲۰۰ و ۸۲-۸۳)

توضیح شیخ طوسی روایات نص بر امام حسن عسکری علیه‌السلام را بسیار دانسته است و ذیل روایت مذکور سعد از ابوهاشم جعفری، در خصوص فراز «بدا لله فيه» تصریح می‌کند: بدین معناست که بدا من الله فیه، در همه روایاتی که نقل می‌شود در اسماعیل بدا رخ داده، همین دیدگاه مدنظر است. بدین معنا که بدا من الله زیرا مردم چنین می‌پنداشتند که اسماعیل بن جعفر پس از پدرش امام بعدی است، فلما مات علموا بطلان ذلك و تحققوا

10.22052/hadith.2024.255983.1535

إمامة موسی علیه‌السلام و هكذا كانوا يظنون إمامة محمد بن علي بعد أبيه فلما مات في حياة أبيه علموا بطلان ما ظنوه» (طوسي، ۱۴۱۱ ق: ۸۲-۸۳).

این روایت همان روایت دهم از باب مذکور در کتاب الکافی است (کلینی، ۱۳۶۵ ش، ج ۱: ۳۲۸) البته نقل شیخ طوسی دو افزودهٔ جنجالی و بحث‌برانگیز «و قد كان أشار إليه و دل عليه» و «و صير مكانه أبا محمد كما بدا له في إسماعيل بعد ما دل عليه أبو عبدالله ع و نصبه» نسبت به نقل کلینی دارد.

شیخ مفید نیز از ابن قولویه از کلینی همین روایت را عینا مانند کلینی نقل کرده است (مفید، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۳۱۹)

۲-۲- روایت دوم شیخ طوسی از سعد از شاهویه بن عبدالله جلاب

شاهویه بن عبدالله جلاب گوید: «كنت رويت عن أبي الحسن العسكري علیه‌السلام في أبي جعفر ابنه روايات تدل عليه» هنگامی‌که اباجعفر محمد درگذشت نگران شدم و متحیر باقی ماندم نه پیش بروم نه بازگردم، ترسیدم نامه‌ای در این موضوع برای امام هادی علیه‌السلام بنویسم و نمی‌دانستم چه می‌شود، پس در نامه‌ای برای حضرت نوشتم که برایم دعا کند در ارتباط با حاکم وقت برایمان گشایشی حاصل شود، در امورات غلامانمان اندوهگین بودیم، جواب نامه حضرت آمد مشتمل بر دعا و بازگشت غلمان به نزدمان و در انتها نامه نوشته بود: می‌خواستی از جانشین من پس از درگذشت اباجعفر سؤال کنی و ازاین‌رو نگران بودی، غمگین مباش، زیرا خداوند عزوجل «هیچ مردمی را گمراه نکند، پس‌ازآن که آن‌ها را هدایت کرده تا بیان کند برایشان آنچه را باید بپرهیزند» (توبه، ۱۱۵) صاحب شما پس از من پسرم ابومحمد علیه‌السلام است، هرچه نیاز دارید نزد اوست، خداست که هرچه را خواهد مقدم دارد و هرچه را خواهد به تأخیر اندازد «هر آیه را که نسخ کنیم و یا پس‌اندازیم بهتر از آن را یا مانند آن را بیاوریم» (بقره، ۱۰۶) من نوشتم آنچه شرح و اطمینان است برای صاحب عقل بیدار (طوسي، ۱۴۱۱ ق: ۲۰۱)

این روایت همان روایت دوازدهم باب مذکور در کتاب الکافی است (کلینی، ۱۳۶۵ ش، ج ۱: ۳۲۸؛ مفید، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۳۱۹-۳۲۰) البته با بخش افزوده بحث‌برانگیز «كنت رويت عن أبي الحسن العسكري علیه‌السلام في أبي جعفر ابنه روايات تدل عليه»

10.22052/hadith.2024.255983.1535

شیخ مفید نیز این روایت را به طریق ابن قولویه از کلینی، عینا مانند کلینی نقل کرده است و بخش نو افزوده نقل شیخ طوسی در آن نیست.

چه‌بسا گمان شود این روایت از شیخ طوسی، اشاره به نصب بر امامت سید محمد دارد. درحالی‌که چنین نیست زیرا راوی روایاتی مبنی بر فضیلت سید محمد از امام هادی علیه‌السلام نقل می‌کرده و گویا امام هادی از امام حسن عسکری علیه‌السلام مطلبی به راوی نفرموده‌اند، لذا «شاهویه بن عبدالله جلاب» خودبه‌خود گمان می‌کرده که امام بعدی همان سید محمد است.

توضیح شیخ طوسی ذیل این روایت ««قوله: بدا لله في محمد كما بدا له في إسماعيل» معناه ظهر من الله و أمره في أخيه الحسن ما زال الريب و الشك في إمامته فإن جماعة من الشيعة كانوا يظنون أن الأمر في محمد من حيث كان الأكبر كما كان يظن جماعة أن الأمر في إسماعيل بن جعفر دون موسى علیه‌السلام فلما مات محمد ظهر من أمر الله فيه و أنه لم ينصبه إماما كما ظهر في إسماعيل مثل ذلك لا أنه كان نص عليه ثم بدا له في النص على غيره فإن ذلك لا يجوز على الله تعالى العالم بالعواقب» (طوسي، ۱۴۱۱ ق: ۲۰۲).

در تحلیل دو روایت شیخ طوسی گفتنی است:

- دو بخش افزوده در هر دو روایت که با خط مشخص شده، در متن روایت کلینی و شیخ مفید نیست، لذا این روایت، نسبت به نقل کلینی و شیخ مفید، «مزید» است و طبعا با نقل کلینی و شیخ مفید تعارض دارد، ازاین‌رو در مقام حل تعارض قدر متیقن میان این دو گونه از روایت، همان نقل کلینی و شیخ مفید است که ارجحیت دارد. به‌ویژه آنکه نقل کلینی و شیخ مفید نسبت به نقل شیخ طوسی تقدم دارد.
- ضمنا بخش افزوده روایت به نقل از سعد از ابوهاشم جعفری با روایت نص امام هادی علیه‌السلام بر امامت امام حسن عسکری علیه‌السلام در زمان حیات سید محمد تعارض دارد.

10.22052/hadith.2024.255983.1535

- همچنین تعارض دارد با اینکه سید محمد هیچ‌گاه ادعای امامت نکرده، هیچ سندی بر ادعای امامت از ناحیه سید محمد نقل نشده است؛ درواقع خود سید محمد نیز به‌یقین می‌دانسته که امام نیست.
- وانگهی شیخ طوسی که این دو روایت مزید را نقل کرده باز خودش در مقام حل تعارض، همان دیدگاه را نقل کرده است که بدا در علم خدا رخ نمی‌دهد بلکه بدا در تغییر و تحول نظر مردم رخ داد، مردم گمان می‌کردند امام بعدی سید محمد است اما خداوند امری که بر آنان مخفی مانده بود را با رحلت سید محمد و نصب امام حسن عسکری علیه‌السلام به آنان نشان داد و امامت امام حسن عسکری علیه‌السلام برخلاف گذشته به‌صورت علنی و رسمی اعلام شد.
- فراز «و قد كان أشار إليه و دل عليه» در روایت ابوهاشم جعفری چه‌بسا حکایت از برداشت ابوهاشم دارد، گویا امام هادی علیه‌السلام روایات متعددی در فضل، علم و تقوای سید محمد برای ابوهاشم نقل کرده که ابوهاشم گمان کرده که امام بعدی سید محمد است.
- فراز «كنت رويت عن أبي الحسن العسكري علیه‌السلام في أبي جعفر ابنه روايات تدل عليه» در روایت دوم شیخ طوسی از سعد از شاهویه که افزوده نسبت به نقل کلینی دارد، نیز حکایت از همان برداشت شاهویه دارد، وی نیز مانند ابوهاشم جعفری روایاتی از امام هادی علیه‌السلام در فضیلت سید محمد شنیده و در این میان گویی هیچ روایتی از امام حسن عسکری علیه‌السلام نشنیده لذا ظن قریب‌به‌یقین یافته که آن روایات دال بر امامت سید محمد است که البته بعدا می‌فهمد که دچار گمان اشتباه شده است.
- فراز افزوده «و صير مكانه أبا محمد كما بدا له في إسماعيل بعد ما دل عليه أبو عبدالله علیه‌السلام و نصبه» در نقل ابوهاشم نیز بحث‌برانگیز است، زیرا امام هادی علیه‌السلام فرمودند که امام صادق علیه‌السلام اسماعیل را نصب کرده است، اما با توجه به اشکالاتی که گفته شد افزون بر اینکه این بخش افزوده محل تردید است، نهایتا نمی‌تواند

10.22052/hadith.2024.255983.1535

دلالت بر نصب اسماعیل به امامت داشته باشد و چنانکه شیخ طوسی توضیح داده همان تغییر در ظن مردم بوده و آشکار شدن امری که بر مردم پنهان بوده است. گویی نظر به دوران خفقان عصر امام صادق علیه‌السلام حضرت روایاتی دال بر منزلت والای اسماعیل بیان کرده بودند و او را به‌منظور ساماندهی امور شیعیان به جایگاه خاصی نصب فرموده بودند نه نصب به امامت، از سوی دیگر به‌احتمال‌قوی به امامت موسی بن جعفر نیز به‌صورت علنی چندان اشاره‌ای نکرده بودند جز برای خواص از شیعیان، لذا درباره اسماعیل نیز چنین تصور شد که او منصوب به امامت بوده درحالی‌که چنین نبود و اسماعیل نیز هیچ‌گاه ادعای امامت نکرد.

۳- دیدگاه برگزیده بر پایه گونه شناسی و فضای صدوری

امام هادی علیه‌السلام در جایی به نام صریا در نزدیکی شهر مدینه، در نیمهٔ ماه ذی‌حجهٔ سال ۲۱۲ ق یا در ماه رجب سال ۲۱۴ ق به دنیا آمد و متوکل آن حضرت را به‌وسیله یحیی بن هرثمة از مدینه به سامرا آورد و مدت امامتش سی‌وسه سال بود و مادر آن حضرت ام ولد و به نام سمانه بود (کلینی، ۱۳۶۵ ش، ج ۱: ۴۹۷-۴۹۸؛ مفید، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۲۹۷). علت انتقال امام هادی علیه‌السلام از مدینه به سامرا این بود که عبدالله بن محمد مأمور اقامه نماز در مدینه و مأمور امور جنگی بود، نزد متوکل عباسی از امام هادی علیه‌السلام سعایت می‌کرد و همیشه آن امام را آزار می‌داد، آن امام همام که از سعایت وی اطلاع یافت، نامه‌ای برای متوکل عباسی نگاشت و اذیت‌های عبدالله بن محمد نسبت به حضرت و کذب وی در سعایت او را به متوکل تذکر داد، متوکل عباسی امر نمود که جواب نامه آن امام همام را بنگارند و ایشان را به آمدن به سامرا دعوت کنند و سفارش کرد در گفتار و کردار به آن حضرت به خوبی رفتار کنند (مفید، ۱۴۱۳ ق، ج ۲: ۳۰۹-۳۱۰). آوردن حضرت به سامرا بنا بر گزارش طبری توسط یحیی بن هرثمه در سال ۲۳۳ ق رخ داد (طبري، ۱۳۸۷ ق، ج۹: ۱۶۳). امام هادی علیه‌السلام وقتی‌که به یاسریه رسید، اسحاق بن ابراهیم از جریان مطلع شد و دید که مردم علاقه‌مند به زیارت آن بزرگوارند و همه خواستار خشنودي او هستند دستور داد تا امام را شبانه وارد بغداد کردند (یعقوبی، بی‌تا، ج۲: ۴۸۴). ایشان که معروف به «ابوالحسن العسكري» است و

10.22052/hadith.2024.255983.1535

مدت ۲۰ سال و نه ماه در سامرا ماند و در سال ۲۵۴ ق در ایام معتز در خانه‌اش که از دلیل بن یعقوب نصراني خریده بود درگذشت (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ ق، ج۱۲: ۵۶-۵۷).

سال‌های امامت امام هادی علیه‌السلام (۲۲۰-۲۵۴ ق) مصادف بود با بخشی از خلافت معتصم (۲۱۸-۲۲۷ ق) و تمام خلافت واثق (۲۳۲ ق)، متوکل (د ۲۴۷ ق)، منتصر (د ۲۴۸ ق) و مستعین (د ۲۵۲ ق) و در زمان خلافت معتز (د ۲۵۵ ق) وفات یافتند (طبري، ۱۳۸۷ ق، ج۹: ۱۱۸، ۱۵۰، ۲۲۲، ۲۵۱، ۳۶۲، ۳۸۹). به‌عنوان نمونه در خصوص دوران متوکل که حدود پانزده سال از امامت امام هادی علیه‌السلام در دوران خلافت او بوده گزارش‌ها زیر شرایط سیاسی حاکم در آن دوران را نشان می‌دهد:

به گفته ابن‌اثیر (د ۶۳۰ ق) متوکل، دشمنی شدیدی با امام علی علیه‌السلام و اهل‌بیت ایشان داشت و هرکسی را که خبر می‌یافت ولایت امام علی علیه‌السلام و اهل‌بیت ایشان را قبول داشت، اموالش را مصادره می‌کرد و او را می‌کشت (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ ق، ج۷: ۵۵). متوکل در سال ۲۳۶ قمری دستور داد که قبر امام حسین علیه‌السلام و منازل و خانه‌های دور آن در کربلا را ویران کنند و زمینش را شخم بزنند و در آن بذر بکارند و موضع قبر را جهت کشاورزی آبیاری کنند و نگذارند که مردم به زیارت حضرت بیایند (طبري، ۱۳۸۷ ق، ج۹: ۱۸۵؛ مسکویهٔ رازی، ۱۳۷۹ ش، ج ۴: ۲۹۹؛ ابن‌جوزی، ۱۴۱۲ ق، ج ۱۱: ۲۳۷؛ ابن‌اثیر، ۱۳۸۵ ق، ج۷: ۵۵؛ ذهبی، ۱۴۱۳ ق، ج ۱۷: ۱۸). این گزارش تاریخی نیز به‌خوبی از اوج خفقان در زمان متوکل و در تنگنا قرار دادن علویان حکایت دارد.

درواقع دوران امامت امام هادی علیه‌السلام مصادف با اوج خفقان سیاسی و حاکمیت تقیه برای شیعیان است. شیعیان در زمان امام هادی علیه‌السلام از شهرهای دیگر برای زیارت ایشان به سامرا روی می‌آوردند و هدایایی به‌عناوین‌مختلف می‌فرستادند. رفتار متوکل با امام به‌ظاهر محترمانه بود ولی پیوسته او را تحت نظر داشت و گاهی به حبس و توقیف و یا جستجوی منزل آن حضرت امر می‌کرد. مسعودی در «مروج الذهب» نقل کرده است که به متوکل خبر می‌دهند در منزل امام نامه‌ها و سلاح‌هایی است که شیعیان او از قم فرستاده‌اند و او با این سلاح‌ها قصد شوریدن بر دولت را دارد. متوکل جماعتی از غلامان ترك را شبانه به منزل امام فرستاد ولی چیزی در منزل او نیافتند و او را در حالی دیدند که لباسی پشمین یا مویین

10.22052/hadith.2024.255983.1535

پوشیده و بر روی ریگ روی به قبله نشسته و مشغول نماز یا خواندن آیات قرآن است. او را با همان وضع پیش متوکل بردند و گفتند که در خانه‌اش چیزی نیافته، او را در حال عبادت دیده‌اند. متوکل در آن شب به شراب مشغول بود و چون امام را دید او را تکریم کرد و پهلوی خود نشانید و جام شراب را به او تعارف کرد. حضرت سوگند یاد کرد که شراب با پوست و گوشت و خون او آشنایی ندارد. متوکل از او خواست که برایش شعری بخواند و حضرت عذر آورد که در شعر قلیل الروایه است؛ اما متوکل اصرار کرد و امام چون اصرار او بدید اشعاری در بی‌ثباتی و بی‌وفایی دنیا خواند که متوکل و حاضران را به گریه درآورد و متوکل او را با احترام روانه منزل کرد (مسعودی، ۱۴۰۹ ق، ج۴: ۱۱-۱۲). برخی نیز نوشته‌اند: مسلمانان از ارتباط با امامان و حتی سلام نمودن به ایشان اجتناب می‌نمودند، چه اینکه بنی‌عباس افرادی که به عترت طاهره و علویان احترام می‌گذاشتند به شدیدترین وجهی شکنجه می‌کردند (قرشی، ۱۳۷۵ ش: ۲۱۰-۲۱۱). امام هادی علیه‌السلام در روایتی به داود صرمی فرمود: اگر بگویم که تارک تقیه همچون تارک نماز است، قطعا که راست گفته‌ام (ابن‌شعبه، ۱۴۰۴ ق: ۴۸۳؛ ابن‌ادریس حلی، ۱۴۱۱ ق: ۵۸۳). برخی روایات به‌خوبی بیانگر این است که مأموری مراقب و ملازم حضرت بوده است (قطب‌راوندی، ۱۴۰۹ ق، ج ۱: ۴۱۱-۴۱۲؛ مجلسی، ۱۴۰۴ ق، ج ۵۰: ۱۵۳).

این گزارش‌ها تنها گوشه‌ای از فضای خفقان حکومت بنی‌عباس است. از سوی دیگر حاکمان بنی‌عباس به‌خوبی اطلاع داشتند که منجی موعود در این خاندان متولد خواهد شد، لذا پی‌درپی شرایط را رصد می‌کردند و طبعا با آگاهی از وصی امام هادی علیه‌السلام با محدودیت بیشتری می‌توانستند از تولد حجت خدا پیشگیری کنند. در این شرایط امام هادی علیه‌السلام تدبیر حکیمانه‌ای در پیش گرفتند که به‌صورت بسیار محدود، امام حسن عسکری علیه‌السلام را به برخی از اصحاب خویش به‌عنوان وصی بعدی معرفی کنند و از اعلان عمومی خودداری ورزیدند به‌نحوی‌که حتی بسیاری از اصحاب، امام حسن عسکری علیه‌السلام را تا زمان رحلت سید محمد و برخی تا چند ماه پیش از شهادت امام هادی علیه‌السلام، ایشان را نمی‌شناختند و بیشتر امور شیعیان و ارتباط با امامت را به فرزند خویش سید محمد سپرده بودند، جلالت قدر و منزلت والای سید محمد که در میان مردم نمایان بود و گاه امام هادی وی را مدح می‌نمودند در کنار

10.22052/hadith.2024.255983.1535

ارتباط گسترده با شیعیان و رسیدگی به امور ایشان همگی سبب شد که بسیاری از شیعیان چنین بپندارند که سید محمد امام بعدی است. طبعا با این تدبیر حکیمانه جان امام حسن عسکری علیه‌السلام تا حدودی از خطرات مصون می‌ماند و به‌تدریج زمینه برای تولد منجی موعود فراهم می‌شد. در این شرایط با رحلت سید محمد و اعلان عمومی وصایت امام حسن عسکری علیه‌السلام شیعیان گمان خویش را نادرست یافتند و به دلیل عدم معرفت به جایگاه امامت و عدم آگاهی از مفهوم بدا، عدم شناخت دقیق از تدبیر حکیمانه امام هادی علیه‌السلام، انگاره نادرست بدا در امامت امام حسن عسکری علیه‌السلام شکل گرفت.

نتیجه‌گیری

- برداشت بداء در علم الهی به معنی تغییر امامت از سید محمد به امام حسن عسکری علیه‌السلام در علم الهی، با چند اشکال جدی روبرو است:

- تعارض با روایت ذکر شدن اسامی تک‌تک امامان در روایات معروف که اصلا اسم سید محمد نیست بلکه نام مبارک امام حسن عسکری علیه‌السلام ذکر شده است. درواقع در تعارض با روایات متواتره نص بر امامت ائمهٔ اثناعشر که مصادر معتبر روایی بصائر، الکافی، کفایةالأثر و ... نقل کرده‌اند که در همه آن‌ها نام مبارک امام حسن عسکری علیه‌السلام به امامت ذکر شده است.
- تعارض با روایاتی که امام هادی علیه‌السلام در زمان حیات سید محمد، به امامت امام حسن عسکری علیه‌السلام تأکید فرمودند.
- این برداشت نادرست از بدا، نشان می‌دهد که اصلح برای امامت سید محمد بوده و در صورت فقدان وی، نوبت به امام حسن عسکری علیه‌السلام می‌رسد و این با مبانی مهم معرفت‌شناسی امام تعارض دارد؛ زیرا امام به‌صورت مطلق اعلم و اصلح امت پس از امام پیشین است.

- بر این اساس دیدگاه بهتر با فضای سیاسی و خفقان آمیز آن دوران و گونه شناسی روایات این باب در کافی قابل‌فهم است که

10.22052/hadith.2024.255983.1535

- امام هادی علیه‌السلام در زمان حیات سید محمد به برخی از افراد خاص به امامت امام حسن عسکری علیه‌السلام تصریح فرموده بودند نه به عموم شیعیان.
- خود سید محمد نیز هیچ‌گاه ادعای امامت نکرده است. بلکه سید محمد، سفیر و نایب خاص «**باب که در روایت پیشین ذکر شده**» امام هادی علیه‌السلام بودند و مقام و منزلت والای ایمانی، علمی و اخلاقی و منزلت والای ایشان نزد امام هادی و شیعیان و نیز عهده‌داری امور و شئون بیت امامت و... از یک‌سو و نیز ناشناخته نگه‌داشتن امام حسن عسکری علیه‌السلام (چنان‌که در روایات آمده راوی می‌گوید ما اصلا ایشان را نمی‌شناختیم)، ازنظر خاندان و شیعیان و نیز غالبا نسپردن امور به امام حسن عسکری علیه‌السلام و نیز عدم نص علنی و عمومی امام هادی علیه‌السلام در میان خاندان بنی‌هاشم و شیعیان بر امامت امام حسن عسکری علیه‌السلام (البته چنانکه ذکر شد برای برخی افراد به‌طور خصوصی امام هادی علیه‌السلام به امامت امام حسن عسکری علیه‌السلام تصریح فرموده بودند)، سبب می‌شد که عموم شیعیان و خاندان حضرت چنین گمان کنند که امام بعدی سید محمد است و این امر بیانگر تدبیر حکیمانه امام هادی علیه‌السلام در اوج فضای تقیه در نگه‌داشتن جان امام حسن عسکری علیه‌السلام از خطرات احتمالی بود خصوصا به‌منظور حفظ جان امامی که منجی عالم بشریت قرار بود از صلب مبارک او باشد؛ اما با رحلت سید محمد اراده الهی آشکار گردید و مشخص شد تصور عموم شیعیان و خاندان اهل‌بیت: نادرست بوده است؛ ازاین‌رو گویی امر جدیدی پدیدار شده و بنابراین، بداء در روایات مذکور به معنی آشکار شدن حقیقت برای عموم شیعیان و خاندان اهل‌بیت: است امری که اصلا انتظارش را نداشتند و خلاف آن را گمان می‌کردند.

10.22052/hadith.2024.255983.1535

منابع

قرآن کریم

ابن‌اثیر، عزالدین علی؛ **الكامل في التاريخ**، بیروت: دار بیروت- دار صادر، ۱۳۸۵ قمری.

ابن‌ادریس حلی، محمد؛ **مستطرفات السرائر**، قم، نشر جامعه المدرسین. ۱۴۱۱ قمری.

ابن بابویه، محمد بن علي، **الأمالي**، تهران: المكتبة الإسلاميه، ۱۳۶۲ شمسی.

همو، **التوحید**، قم: منشورات جامعه المدرسین، ۱۳۹۸ قمری.

همو، **صفات الشیعه**، تهران: انتشارات اعلمی، بی تا.

همو، **کمال الدین**، تهران، المكتبة الإسلاميه، ۱۳۹۵ قمری.

ابن‌جوزی، عبدالرحمن‌بن‌علی، **المنتظم**، بیروت: دار الكتب العلمية. ۱۴۱۲ قمری.

ابن‌شعبه حرانی، حسن، **تحف العقول**، قم، انتشارات جامعه مدرسین. ۱۴۰۴ قمری.

خزاز، علی بن محمد قمی، **کفایة الأثر**، قم مقدسه: نشر بیدار. ۱۴۰۱ قمری.

خطیب بغدادي، احمد بن علی؛ **تاریخ بغداد**، بیروت: دار الكتب العلمية. ۱۴۱۷ قمری.

ذهبی، محمد بن احمد؛ **تاریخ اسلام**، بیروت، دار الكتاب العربی. ۱۴۱۳ قمری.

صفار، محمد بن حسن؛ **بصائر الدرجات**، قم: مكتبة آية الله المرعشي. ۱۴۰۴ قمری.

طبرسی، امین الإسلام فضل بن حسن؛ **إعلام الوری**، تهران: دارالكتب الإسلامية. بی تا.

طبری، محمد بن جریر. **تاریخ الطبری**، بیروت: دار التراث. ۱۳۸۷ قمری.

طوسي، ابوجعفر محمد بن حسن، **الغیبة**، قم، مؤسسه معارف اسلامی، ۱۴۱۱ قمری.

.....، **الفهرست**، نجف اشرف، المكتبة المرتضوية، بي‌تا.

قرشی، باقرشریف؛ **زندگانی امام حسن عسکری**علیه‌السلام ؛ ترجمه سید حسن اسلامی، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۷۵ شمسی.

قطب‌راوندی، سعید بن هبة الله؛ **الخرائج و الجرائح**، قم المقدسة: مؤسسه حضرت مهدی‌علیه‌السلام ، ۱۴۰۹ قمری.

همو، **الدعوات**؛ قم: انتشارات مدرسه امام مهدی۷. ۱۴۰۷ قمری.

كليني، محمد بن يعقوب، **الكافي**، تهران، دار الكتب الإسلامية، ۱۳۶۵ شمسی.

مجلسي، محمدباقر بن محمدتقی، **بحار الأنوار**، بیروت، مؤسسه وفا، ۱۴۰۴ قمری.

مسعودی، علی بن حسین، **مروج الذهب**، به کوشش اسعد داغر، قم: دارالهجرة. ۱۴۰۹ قمری.

10.22052/hadith.2024.255983.1535

مسکویه، احمد بن محمد رازی؛ **تجارب الأمم**، به کوشش ابوالقاسم امامی، تهران، سروش. ۱۳۷۹ شمسی.

مفید، محمد بن محمد، **الإرشاد**، قم، مؤتمر الشیخ المفید، ۱۴۱۳ قمری.

یعقوبی، احمد بن أبی‌یعقوب؛ **تاریخ یعقوبی**، بیروت، دار صادر. بی‌تا.

Refrences

Holy Quran

Ibn Athir, E; Al-Kamel fi al-Tarikh, Beirut: Dar Beirut-Dar Sadir, 1965. [in Arabic]

Ibn Idris Helli, M; Mustafat al-Saraer, Qom, published by Jamiat al-Madrasin. 1990. [in Arabic]

Ibn Babavaih, M, Al-Amali, Tehran: Al-Maktaba al-Islamiyya, 1983. [in Arabic]

Ibn Babavaih, M, Al-Tawhid, Qom: published by Jamiat al-Madrasin. 2018. [in Arabic]

Ibn Babavaih, M, Kamal al-Din, Tehran, Al-Maktaba al-Islamiyya, 2016. [in Persian]

Ibn Jozi, A; Al-Muntazam, Beirut: Dar al-Kotub Al-Alamiya. 1991. [in Arabic]

Ibn Shobah Harani, H, Tohaf al-Aqool, Qom, published by Jamiat al-Madrasin. 1983. [in Arabic]

Ibn Shahr Ashub, M; Al-Manaqib Le al Abi Talib: Qom Muqadasa: Allameh Publishing House. 1959. [in Arabic]

Erbeli, A; Kashf al-Ghomma, Tabriz: Bani HaShami Library. Lunar 1381. [in Arabic]

Pehlawan, M, translation of Kamal al-Din and Tamma Al-Neema, Qom, Dar al-Hādī (as)th, 2001. [in Arabic]

Khazzaz, A, Kefayat al-Athar, Qom Maqadsa: Bidar Publishing. 1981. [in Arabic]

Khatib al-Baghdadi, A; History of al-Baghdad, Beirut: Dar al-Kotub Al-Elamiya. 1996. [in Arabic]

zahabi, M; History of Islam, Beirut, Dar al-Kitab al-Arabi. 1992. [in Arabic]

Safar, M; Basair al-Darajat, Qom: School of Ayatollah al-Marashi. 1983. [in Arabic]

Tabarsi, F; Eelam al-vara, Tehran: Dar al-Kotub Al-Elamiya. Undated. [in Arabic]

10.22052/hadith.2024.255983.1535

Tabari, M. Tarikh al-Tabari, Beirut: Dar al-Torath. Lunar 1967. [in Arabic]
Ṭūsī, M, Al-Ghaiba, Qom, Institute of Islamic Studies, 1990. [in Arabic]
Ṭūsī, M, Al-Fhahrest, Najaf Ashraf, Al-Murtazawii Library, Undated. [in Arabic]
Qurashi, B; The life of Imam Hasan Askari; Translated by Seyed Hasan Islami, Qom: Jamia Modaresin, 1996. [in Persian]
Qutb Rawandi, S; Al-Kharaeij and Al-Jaraeh, Qom Al-Maqdisa: Hazrat Mehdi Institute, 1988 .[in Arabic]
Qutb Rawandi, S, Aldaavat; Qom: Imam Mehdi School Publications 7. 1986. [in Arabic]
Kolaini, M. (1986). Al-kafi. Sufficient Islamic bookstore [in Arabic]
Mazandarani, M, Sharh al-Kafi, Tehran, Islamic Library, 2003. Majlisi. [in Arabic]
Majlesi, Mb. (1984). Bihar Anwar Al-Wafa Foundation.[in Arabic]
Masoudi, A, Esbat al-vasiyah, Qom: Ansarian, 2005. [in Arabic]
Masoudi, A, Morouj al-Zahab, with the efforts of Asad Daghar, Qom: Dar al-Hajra. 1988. [in Arabic]
Moskoyah, A; Experiences of Nations, by the efforts of Abul Qasem Emami, Tehran, Soroush. 2000. [in Arabic]
Mofid, M, Al-ekhtesas, Qom: Sheikh Al-Mofid Conference,
1993 [in Arabic]
Mofid, M. (1992). Al-Irshad in the knowledge of Hajj Allah Ali Al-Abad. Sheikh Mufid Congress. [in Arabic]
Mofid, M. Early Articles, Qom, Sheikh Mofid Congress,
1993 [in Arabic]
Najashi, A, Rijal al-Najashi, Holy Qom, published by Jamiat al-Madrasin. 1986. [in Arabic]
Nomani, M, Al-Ghaiba, Sheikh Sadouq Library, Tehran, 2017. [in Arabic]
Yaqoubi, A; Tarikh Yaqoubi, Beirut, Dar Sadir. Undated. [in Arabic]